

مقدمه ای بر طرح و تدوین دائرة المعارف شیعه

مقاله ۱۲، دوره ۱، شماره ۱، پاییز ۱۳۶۲، صفحه ۱۵۵-۱۵۸ XML

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

نویسنده

مهدی محقق

اصل مقاله

بنیاداسلامی طاهر طرحی را برای تدوین دائرة المعارف شیعه بسرپرستی دکتر مهدی محقق ارائه کرده واز همه اندیشمندان و محققان اسلامی خواسته است که این بنیاد را در این امر مهم و ضروری یاری رسانند. از آنجا که معرفی این طرح برای حوزه های علمیه نقش موثری در جهت تدوین این اثر عظیم و ضروری دارد مقدمه آن در این شماره آورده می شود.

امیداست فضلا و طلاب حوزه های علمیه دعوت این بنیاد را اجابت کنند و با ارسال مطالب و ارائه طرحها و پیشنهادها در تکمیل آن گام موثری بردارند

مقدمه

بعدهالحمدوالصلوة قال علی بن ابی طالب علیه الصلوة والسلام: [خذوا من کل علم ارواحه و دعوا ظروفه فان العلم کثیر والعمر قصیر]. از آنجا که کوتاهی عمر و گسترده بودن دامنه علوم و معارف مراجعه به کتب مختلف و آگاهی اندیشه هاز آن کتب را متعذریا متعسر می سازد دانشمندان از دیر زمان در صدد بر آمدند که خلاصه و فشرده علوم را در یک جای گرد آورند و هنگام نیاز بدان مراجعه کنند. در اسلام کتابهای رسائل اخوان الصفا واحصاءالعلوم فارابی و مفاتیح العلوم خوارزمی و جامع العلوم فخر رازی و مفتاح العلوم سکا و نفائیس الفنون آملی و مفتاح السعادة طاش کپری زاده و همچنین کتابهای بسیاری تحت عنوان انموذج العلوم برای این منظور تالیف گردید و کتابهایی مانند تعریفات میرسید شریف جرجانی کشف اصطلاحات الفنون تهانوی نیز کمک به این هدف می کرد. کتابهای صحاح سته اهل تسنن و کتب اربعه شیعه از جهت اشمال آنها بر موضوعات مختلف دینی و دنیائی نوعی دائرة المعارف به شمار می آیند واز همین روی کتابهایی نظیر شفای ابن سینا واسفار ملاصدرا را هم می توان نوعی دائرة المعارف فلسفی نامید ولی دائرة المعارف به صورت الفبائی که مدخل های آن بوسیله متخصصان هر فن نگاشته شده و مبتنی بر آخرین تحقیقات علمی در آن فن باشد نخست در غرب بوجود آمده است. اروپائیان در قرون وسطی به تقلیداز جوامع علمی دانشمندان اسلامی همچون کتاب الحاوی محمد بن زکریای رازی در طب و کتاب اغراض مابعدالطبیعه بان رشد در فلسفه که ترجمه های لاتینی آن در دسترس آنان بود در صدد بر آمدند که برای رفع نیازهای علمی خود مجموعه های مختلفی از علوم و فنون را گرد آورند که همان مقدمه برای نگارش دائرة المعارف هائی به معنی امروزی آن شد که شروع آن را می توان از قرن هیجدهم میلادی یاد کرد. در این سه قرن دائرة المعارف های متعددی به

زبانهای انگلیسی و فرانسه و روسی و آلمانی و سایر زبانهای اروپائی نگاشته گردید که برخی از آنها جنبه عمومی دارند همچون

دائرة المعارف بریتانیکا و دائرة المعارف امریکانا و برخی جنبه خصوصی مانند دائرة المعارف دین و اخلاق و دائرة المعارف اسلام .

جهان تشیع هر چند دائرة المعارف جامعی همچون بحارالانوار مجلسی - رحمه الله علیه - در دست داشته که فهرست مطالب آن یعنی سفینه البحار مرحوم شیخ عباس قمی - رضوان الله علیه - بر بسیاری از کتبی که در صدر این گفتار یاد شد ارجحیت دارد ولی از داشتن دائرة المعارفی به معنی امروزی کلمه که برای معلم متعلم و مبتدی و مستکمل سهل التناول باشد محروم بوده و طالبان آگاهی از حقائق شیعه و شناخت بزرگان و دانشمندان و آثار تشیع ناچار بوده که به منابع ناقص که در کشورهای عربی تالیف گشته همچو دائرة المعارف بستانی و دائرة المعارف فریدو جدی و یا دائرة المعارف های فرنگی که نویسندگان آن عنایت و توجهی به شیعه نداشته و حتی برخی مقالات را با عناد و تعصب تحریر کرده اند روی آورند و در نتیجه با سیمای نادرستی از تشیع روبرو گردند .

موسوعات علمی که در دوره قاجار تالیف گشت همچون نامه دانشوران والمآثر و الاثار و نظایر آن از جامعیت و نظامی برخوردار نبود که بتوان اطلاق دائرة المعارف بر آنها کرد و دائرة المعارفها و فرهنگ نامه هایی هم که در نیم قرن اخیر در ایران نوشته شد هر چند که مطالب مربوط به ایران آن جوینده را راضی می کند ولی از جنبه تشیع ضعیف و ناقص است و به هیچ وجه نیاز اهل علم و تحقیق را مرتفع نمی سازد.

با توجه به کافی نبودن دائرة المعارف و فرهنگ نامه های موجود و در دسترس نبودن دائرة المعارفی که حاوی شرح حال بزرگان شیعه و معرفی آثار آنان و مشتمل بر عقائد و افکار تشیع باشد و همچنین ضرورت زمانی که همه جهان را متوجه ایران که مرکز تشیع است نموده و اینکه بحث و تحقیق درباره مطالب و مفاهیم شیعه و آثار و معالم تشیع به صورت زنده در ایران صورت می گیرد لزوم تالیف و نشر دائرة المعارف تشیع را که مبتنی بر آخرین تحقیقات علمای اسلام و دانشمندان جهان باشد نمایان می سازد. خاصه که در توان هر طالب و دانشجوئی نیست که در تفسیر به تبیان و مجمع البیان و در حدیث به کتب محمدین ثلاثه اوایل و اواخر و در اصول به ذریعه و عده و در فقه به نهایی و لمعه و در کلام به آثار و علامه و در فلسفه به آثار صدرا و فیض و فیاض و همچنین در سایر علوم جوامع و مطولات مراجعه کند

دامنه مطالب دائرة المعارف

دائرة المعارف تشیع که ضروره می باید از مشابهاات خود ممتاز و از نقیصه های دائرة المعارفها و فرهنگ نامه های دیگر عاری باشد لازم است که مطالب زیر را در بر داشته باشد:

۱ تحلیل و توضیح کلمات اساسی قرآن و نهج البلاغه و صحیفه سجادیه و آثار ائمه معصومین علیهم السلام بمنظور نشان دادن موضع شیعه برای پایه گذاری جامعه و عقائد و اخلاق اسلامی که بوسیله آن سعادت دنیا و آخرت تامین گردد.

۲ شرح احوال معصوم علیهم السلام - و شیعیان از صحابه و تابعین و رجال و دانشمندان از فقها و اصولیین و

مفسران و محدثان و منطقیون و عرفاء و نویسندگان و شعرا و علمای تاریخ و جغرافی و هنرمندان و نیز دانشمندانی که توجه خود را به علوم بحته و محضه معطوف داشته اند.

۳ توصیف و ارزیابی آثار علمی مهم که در شعب مختلف علوم و فنون از آن دانشمندان باقی مانده اعم از چاپی و خطی و راهنمایی برای دسترسی به آن و توصیه به طلاب و دانشجویان برای تحقیق و احیاء آثاری که تا کنون به اهل علم معرفی نشده است .

۴ توضیح و تحلیل و ریشه یابی افکار و مبانی فقهی و فلسفی و کلامی و عرفانی تشیع و تشریح اصطلاحات علوم و فنی که بوسیله دانشمندان شیعه توسعه یافته با بیان تحولی که به مرور زمان برای آن اصطلاحات در آثار علما پیدا شده و تفاسیر و تعبیراتی که درباره آنها صورت گرفته است .

۵ معرفی آثار و ابنیه مهم تاریخی مانند مساجد و مدارس و خانقاه ها و کاروانسراها و آب و انبارها و همچنین اماکن مخصوص عبادت و ذکر فضائل علی علیه السلام و خاندان او مانند حسینیه ها و تکیه ها و نظائر آن .

۶ توصیف نهادهای اجتماعی که در مراکز شهری براساس قوانین کتاب و سنت و احادیث ائمه اطهار علیهم السلام بنیان گذاری شده همچون دو اوین اداری و قضائی و سیاسی و نظامی و مانند آن .

وجه تسمیه دایره المعارف به تشیع

اختصاص این دایره المعارف به تشیع بدان معنی نیست که خدمات دانشمندان فرق دیگر به عالم اسلام و تمدن و فرهنگ و علوم اسلامی نادیده گرفته شده بلکه هدف آن است که آن قسمت از اسلام که کمتر مورد عنایت و توجه قرار گرفته از گوشه های فراموشی بیرون آید و به جهان علم عرضه شود: بنابراین این دایره المعارف در حقیقت متمم و مکمل دایره المعارفهای اسلامی دیگر است که به قسمتهای دیگر اسلام پرداخته اند با وجود این به مناسبتها و ملابستهای مختلفی عنایت و مدخل های غیر شیعی در این دایره المعارف آورده شده و برای آنکه این خروج از محدوده تحت ضوابطی معین درآید معیارهای زیر برای آن در نظر گرفته شده است :

۱ چون از کلمه شیعه معنی عام آن یعنی [کل من يتولى عليا واهل بيته] در نظر گرفته شده از فرق مختلف شیعه و عقائد اساسی آنان یاد شده است چنانکه دانشمندان بزرگ شیعه همچون نوبختی و اشعری قمی در کتابهای خود تحت عنوان فرق الشیعه به ذکر آنان پرداخته اند.

۲ دانشمندان بزرگ دیگر فرق شیعه همچون فرقه زیدیه و اسماعیلیه و آثار و عقایدشان بطور اجمال یاد می شوند چنانکه دانشمندان شیعه نیز آنان را مورد غفلت قرار نداده اند و بر همین اساس مجلسی - رضوان الله علیه - در بجاار الانوار از برخی از آنان یاد و عقائد و افکارشان را نقل کرده و مرحوم حاج شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه الی تصانیف الشیعه آثار آنان را به نقل از فهرست مجدوع آورده است .

۳ دانشمندان اهل تسنن که در نشر مآثر علوی و فضائل و مناقب علی بن ابی طالب علیه السلام سهمی بسزا داشته اند و همچون ابن ابی الحدید شارح نهج البلاغه و دانشمندانی مانند نسائی که کتاب خصائص خود را در مناقبت حضرت علی علیه السلام و ابوجعفر اسکافی که المعیار و الموازنه خود را در افضیلت آن حضرت تالیف کرده اند در این دایره المعارف یاد می شوند.

۴ دانشمندانی که بنحوی از انحاء نامشان در کتب علمی شیعه آمده در دایره المعارف تشی شیعی نقل شده و یا

نظام معتزلی که عقیده او در مورد [طفره] در کتب فلسفی شیعه دیده می شود.

۵ دانشمندانی که آثارشان مورد رد و نقض دانشمندان شیعه قرار گرفته و یا آنان که با شیعه مناقضات و مناظراتی داشته اند معرفی می شوند مانند عبدالجبار معتزلی که قسمت امامت از کتاب المغنی او بوسیله سید مرتضی علم الهدی در کتاب الشافی فی الامامه مورد نقضی قرار گرفته است و یا فخرالدین رازی که کتاب المحصل او را خواجه نصیرالدین طوسی تلخیص و نقد کرده است .

۶ شاعران و نویسندگان غیرشیعی ایرانی و عرب که قلم خود را به خدمت بیان فضائل حضرت علی علیه السلام و خاندان عصمت و طهارت و مدح منقبت آنان گرفته اند در این کتاب یاد می شوند و این شیوه مرضیه ای است که مرحوم علامه امینی نیز پسندیده و در کتاب نفیس لغدیر بکار برده است .

۷ در بیان و توضیح معانی و مفاهیم قرآنی هر چند تکیه بر تفاسیر شیعه بوده است ولی آثار مفسران و قرآن شناسان معروف همچون کشاف زمخشری و الانقان فی علوم القرآن جلال الدین عبدالرحمن سیوطی نادیده گرفته نشده است .

۸ در بیان مفاهیم و اصطلاحات فقهی و اصولی و فلسفی و کلامی و عرفانی هر چند منابع شیعی اصل قرار داده شده ولی از جهت آنکه تطبیق و مقایسه ای هم صورت گرفته باشد اشاره به عقائد دانشمندان دیگر شده است و این روشی بوده است که به همه دانشمندان شیعه در کتابها و آثار خود بدان توجه کرده اند.

۹ متون و شروح درسی حوزه های علمیه تشیع که بوسیله دانشمندان اهل سنت نوشته شده همچون سیوطی و معنی و مطول و همچنین قاموس فیروزآبادی و وفیات الاعیان ابن خلکان و معجم البلدان یاقوت حموی در دائره المعارف یاد می شود.

۱۰ ۱۱ چون ائمه شیعه - علیهم السلام - و بزرگان تشیع در طی حوادث تاریخی و زندگی سیاسی و مذهبی خود با مخالفانی روبرو بوده اند برای آنکه آن حوادث و برخوردها کاملاً روشن تر و چهره سیاسی و مذهبی ائمه و بزرگان شیعه نمایان تر گردد نام آن مخالفان در این دائره المعارف دیده می شود.

۱۲ در مواردی که تفسیر و توجیه مطالب دینی و باین اصطلاحات علمی نزد همه مسلمانان اعم از شیعی و غیر شیعی یکسان بوده و اختلافی وجود نداشته است منابع معتبری که بوسیله دانشمندان غیر شیعی نوشته شده نیز استفاده شده است .

عناوین مقالات

در این جزوه عناوین مقالات که از آنها تعبیر به مدخل می شود به ترتیب حروف الفبائی آورده شده است تا چهارچوب نخستین کار و اولین دورنمای دائره المعارف مشخص و معین گردد. این مدخل ها صورت نهائی دائره المعارف را نشان نمی دهد بلکه بر حسب تعیین حجم دائره المعارف و اشاراتی که از طرف علما و استادان فن به ما خواهد رسید جرح و تعدیل هائی در آنها صورت خواهد گرفت . با تقدیم این جزوه به خوانندگان گرامی چند فایده در نظر گرفته شده است : یکی آنکه علما و دانشمندان با ملاحظه این مدخل ها می توانند عناوین را که از نظر تهیه کنندگان این جزوه مغفول مانده و حائز اهمیت است به آن اضافه کنند و برای ما ارسال دارند دیگر آنکه اگر کسانی درباره هر یک از عناوین سابقه کار و یا مدارک لازم را برای کار

دراختیار دارند و یا خود را آماده برای تحقیق درباره هر یک از آن عناوین می بینند به ما اطلاع دهند تا اگر تحریر آن مقالات به دیگران واگذار نشده از آنان استفاده شود و فایده سوم آن که کسانی که درباره برخی از عناوین اطلاعات و یا منابعی خاص در اختیار دارند ما را مطلع سازند تا از آن منابع با ذکر نام اطلاع دهنده استفاده شود.

گنجینه منابع و اطلاعات

عناوین مقالات و اطلاعات درباره منابع آنها در کتابخانه دائره المعارف تشیع نگهداری می شود و نیز مراجع و منابع درجه اول شیعه و همچنین ماخذ و مدارک عمومی درباره اسلام در کتابخانه دائره المعارف وجود دارد تا تهیه کنندگان مقالات بتوانند از آنها استفاده کنند. در طی جریان تحریر دائره المعارف کتابها و مقالاتی که به زبانهای مختلف درباره شیعه و تشیع نوشته شده برای کتابخانه تهیه می شود و در صورت نایاب بودن فیلم و یا عکس از آنها برای کتابخانه گرفته خواهد شد.

همچنین هویت نامه ای از نسخ خطی مربوط به تشیع که در کتابخانه های دنیا موجود است در کتابخانه ضبط می شود تا در موقع لزوم فیلم و عکس از آنها تهیه گردد. برگه های اساسی عناوین مقالات در دفتر دائره المعارف برای همیشه نگهداری می شود و منابع و ماخذ تازه درباره تحقیق آنها به آنها اضافه می گردد تا آنکه آن برگه های مرجعی باشد برای کسانی که می خواهند کتاب و یا مقاله ای درباره هر یک از آن موضوعات بنویسند و نیز کسانی که کتاب و یا منابع مکتوبی در اختیار دارند که کمک به پر بارتر ساختن دائره المعارف و یا غنی تر ساختن گنجینه منابع کتابخانه و عناوین مقالات می کند ما را مستحضر خواهند ساخت که با نام خود آنان در جای خود ضبط و به موقع خود از آنها استفاده شود.

تدوین و تحریر دائره المعارف

مقالات علمی دائره المعارف بوسیله استادان و دانشمندانی که به عنوان مسوول علوم مختلف انتخاب شده اند تهیه و تالیف می شود. این مسوولان هر یک در علمی تبحر دارند و دارای تالیفاتی هستند که نشان دهنده ذوق سلیم و حسن انتخاب و توانائی آنان بر تلفیق و تالیف است. هر یک از آنان می توانند از دانشمندان مختلف در تحریر مقالات هر فن استمداد جویند و سبب خود آن مقالات را بررسی کرده تا منطبق با دستورالعمل یکنواخت دائره المعارف از نظر رسم الخط و آئین نگارش و کمیت و کیفیت و ذکر منابع و استنتاج درس باشد و پس از آن مقالات به ویراستاران تسلیم می شود و آنان برای بار دوم به بررسی مقالات و انطباق آن با دستورالعمل یاد شده می پردازند و در صورت لزوم مطالب را با منابع و ماخذ مربوط تطبیق می دهند و صورت نهائی آن را به سرپرست دائره المعارف تسلیم می کنند و اجازه نهائی چاپ مقالات از طرف او با ذکر نام نویسنده مقاله صادر می گردد. صورت نهائی مقاله باید نشان دهد که نویسنده آن استفراغ وسع و استقراء کامل نموده و به همه مراجع و منابع موجود که کمک به کامل شدن مقاله می کند تا آنجا که ممکن بوده مراجعه کرده و نیز آشکار سازد که منابع مورد ارزیابی قرار گرفته و نظم زمانی و منطقی در آنها رعایت شد و نتیجه اجتهاد نویسنده بر اساس مقدمات معتبر نهاده شده است.

حجم دائره المعارف

هنگام شروع کار حجم دایره المعارف سه هزار صفحه حدود یک میلیون و نیم کلمه پیش بینی شده بود که حدود شش سال مقالات آن آماده برای چاپ گردد ولی طی گردآوری عنوان های مقالات این نتیجه بدست آمده که دامنه مطالب چنان وسیع است که اگر حق مطلب ادا شود این دایره المعارف می باید حداقل ده مجلد هزار صفحه ای باشد هر چند که فضائل حضرت علی علیه السلام و خاندان او و خدمات دوستان و پیروان او به دنیای علم و عالم انسانیت چنان گسترده و نامحدود است که در تنگنای صفحات و مجلدات نمی گنجد و امر چنان است که رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: [لوان الغیاض اقلام والبحر مداد والجن حساب والانس کتاب ما احصوا فضائل علی بن ابی طالب].

کتاب فضل ترا آب بحر کافی نیست که تر کنم سرانگشت و صفحه بشمارم از خوانندگان ارجمند است دعا می شود که ما را در این امر عظیم دینی و علمی و فرهنگی تشویق و راهنمایی کنند و مساعدت های معنوی و علمی و ارشادهای صوری و فنی خود را از ما دریغ ندارند. و از خداوند کریم خواهیم که موجبات و وسائل آماده ساختن این مجموعه علمی که معرف هویت انسانی و فرهنگی شیعیان و دوستان مولای متقیان حضرت علی - علیه السلام است فراهم سازد و هرگونه مانعی را در تحقق این هدف مقدس از پیش پای ما بر دارد.

و ما توفیقی الا بالله